Veranderend platteland

E. W. HOFSTEE,
Afd. Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen

'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het', zo begon Huizinga in de dertiger jaren zijn 'In de schaduwen van morgen' (1). Met een variatie hierop zou men kunnen zeggen: 'Onze boeren leven op een zich veranderend platteland. En zij weten het.' Deze variatie neemt de schoonheid en het imponerende van deze prachtige openingszinnen grotendeels weg. Dit ligt vooral aan de wijziging in de eerste zin. Ik haalde echter deze passage aan om het tweede gedeelte. In deze vier eenvoudige woorden wordt onfeilbaar zuiver uitgedrukt hoe wij in de jaren dertig enerzijds vol angst, anderzijds gelaten maar volkomen bewust, die onafwendbare ramp op ons af zagen komen.
Dit bewuste gevoel – zij het dan misschien minder geladen met angst – te staan tegenover iets onvermijdelijks van beslissende betekenis dat zich voltrekt, beheerst in toenemende mate degenen, die met enige belangstelling voor de ruimere wereld om zich heen, aanzien wat zich op het ogenblik op ons platteland afspeelt. Wie niet horende doof en ziende blind is, weet thans wel, dat wij bezig zijn afscheid te nemen van het platteland, zoals wij dat in onze jeugd gekend hebben en dat dit een afscheid voor goed is.
Wie zich wenst te realiseren hoe zeer dit bewustzijn van een niet meer te keren essentiële verandering in het plattelandsleven de betrokkenen in de periode na de oorlog steeds meer in zijn greep heeft gekregen, vergelijke de discussie over plattelandsproblemen en landbouwpolitiek, zoals die zich in de laatste jaren ontwikkelt, met het geschrijf en het gesprek over dit onderwerp in de dertiger jaren. In die dagen was de plattelandswereld, zij het om andere redenen, eveneens in heftige beroering. Toen zag men echter de plattelandsmaatschappij nog als een in wezen statische orde. Deze was weliswaar door ongelukkige omstandigheden, door een verkeerde politiek van de overheid, door egoïstische manipulaties van allerlei machten buiten het platteland, of welke redenen men ook aanvoerde, verstoord, maar ze kon en moest worden hersteld. Zowel de overheid, als degenen die zich hadden georganiseerd in 'Landbouw en Maatschappij' – om twee tegenpolen te noemen – streefden naar een herstel van de 'natuurlijke' orde, al was dan het beeld, dat zij zich vormden van deze restauratie aanzienlijk verschillend. Nu echter is de overtuiging, dat ons platteland in een heftige dynamiek verkeert algemeen. Iedereen voelt, dat wij ons naar iets anders, iets nieuws, toe bewegen. Men weet dat een streven naar het behoud van de bestaande toestand, laat staan een herstel van een vroegere orde, slechts het najagen van een zinloze hersenschim zou betekenen,

1 Dit artikel bevat de enigszins gewijzigde tekst van een lezing tijdens de Landbouwweek 1962.

ook al is het beeld, dat men zich van de toekomst probeert te vormen, vaak nog onduidelijk en vaag.

Dit groeiende bewust worden van grote onvermijdelijke veranderingen is op zichzelf een belangrijk verschijnsel, dat consequenties van grote betekenis met zich meebrengt. Natuurlijk is het niet zo, dat de dynamiek in onze agrarische en plattelandswereld pas in de periode na de oorlog aan de dag is getreden, ook al zijn tempo en omvang van de verandering groter dan ooit tevoren. Zolang echter veranderingen door de betrokkenen niet bewust als zodanig worden ervaren, reageren deze anders, dan wanneer het feit van de snelle dynamiek wél tot hen doordringt.

De normale reactie op het bewustzijn zich in een snel veranderende situatie te bevinden, is onzekerheid. De mens die in de sociale wereld, waarin hij werkt en leeft geen vaste punten meer ziet, waarop hij zich bij zijn handelen kan oriënteren, verliest in zijn doen en laten het vanzelfsprekende en de duidelijke gerichtheid, die hem voorheen kenmerkten. Niet slechts zijn handelen wordt door deze onzekerheid beïnvloed; ook zijn gevoel vrede te hebben met zichzelf en met de wereld om hem heen wordt er door aangetast.

Men moet natuurlijk de zaak niet dramatiseren. De mens heeft een enorm incasseringsvermogen en men verbaast zich er vaak over, wat hij allemaal te boven kan komen. Anderzijds echter is het ook geheel onjuist de ernst van de situatie te onderschatten. Wie regelmatig met boeren in aanraking komt weet, dat zij dikwijls het gevoel hebben, dat de grond onder hun voeten afbrokkelt en zij niet meer weten waar ze aan toe zijn. Men leze bijv. de verslagen van de vele gesprekken die dr. ir. N. H. H. Addens (2) heeft gehouden met een groot aantal boeren in verschillende delen van het land over de achtergronden van het wegtrekken uit het agrarisch bedrijf. Niet ten onrechte betitelt P. von Blanckenburg in zijn recente 'Einführung in die Agrarsoziologie' (3) één van de paragrafen van zijn hoofdstuk over de boeren met 'Unsicherheit als Kennzeichen der sozialpsychologischen Situation'.

Deze onzekerheid maakt het bijzonder wenselijk te proberen zoveel mogelijk klaarheid te brengen in hetgeen zich thans op ons platteland afspeelt. Meer immers nog dan de verandering zelf is het de onbekendheid met de wezenlijke aard van die verandering en met de richting, die de ontwikkeling zal nemen, die het gevoel van onzekerheid doet ontstaan.

FUNDAMENTELE VERANDERINGEN

Vraagt men zich af, wat de oorzaken zijn van de veranderingen, die zich op ons platteland voordoen, dan kan men deze, naar het mij voorkomt, terugbrengen tot twee verschijnselen van fundamentele aard. In de eerste plaats dient te worden genoemd de geleidelijke wijziging van het cultuurpatroon van de landelijke bevolking (4). Eeuwen lang is dit in wezen traditionalistisch geweest, maar in een langzaam, maar zich steeds versnellend proces treedt daarvoor het modern-dynamisch cultuurpatroon in de plaats. Als tweede essentiële factor dient te worden genoemd het in open verbinding treden van het

platteland met de rest van de wereld, anders gezegd het verdwijnen van het isolement van het platteland. Ook in dit proces valt een voortdurende versnelling te constateren. De twee genoemde verschijnselen staan niet geheel los van elkaar, maar anderzijds is het toch ook weer niet zó, dat het éne een functie is van het andere. Er zijn gevallen te vinden, waar een ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon reeds in sterke mate plaats had gevonden, zonder dat de openlegging van het platteland ver was voortgeschreden en anderzijds zijn er gebieden, die ondanks de aanwezigheid van moderne communicatiemiddelen nauwelijks nog iets van hun traditionele mentaliteit hebben afgelegd (5).

MODERN CULTUURPATROON

Het wezen van het modern-dynamische cultuurpatroon (6), in tegenstelling tot het traditionalistische, ligt in de houding tegenover verandering. De traditionalistische mens beschouwt verandering als in wezen onjuist en gevaarlijk. Voor hem ligt de norm voor zijn handelen in het verleden. Zoals het vroeger gebeurde zo was het goed, zo moet het in heden ook zijn en zo moet het in de toekomst gebeuren. Door zijn sterke verbondenheid met het verleden en de geringe veranderlijkheid die zijn maatschappij kenmerkt, vertoont de traditionele mens, althans in zijn eigen vertrouwde omgeving (7), een grote zekerheid van handelen. Hij weet precies welke handelingen hij in bedrijf, gezin en dorp heeft te verrichten, wanneer en in welke volgorde zij moeten gebeuren.

De modern-dynamische mens is in principe bereid verandering te aanvaarden. Dit betekent niet, dat hij alles wat zich aan nieuws voordoet onmiddellijk zal accepteren, maar hij is overtuigd, dat verandering in zijn bedrijf, in zijn gezin en in de maatschappij als geheel tot verbetering, tot een meer adequate vervulling in bestaande behoeften kan leiden. Hij is daarom bereid het nieuwe dat hem wordt gepresenteerd, te overwegen en zich af te vragen of het er toe kan bijdragen zijn doeleinden beter te bereiken. De doeleinden van de mensen en de motieven van hun handelen in het algemeen lopen uiteen. Zij zijn afhankelijk van allerlei omstandigheden en daarom zal het nieuwe dat voor de één wel aanvaardbaar is dit voor een ander niet zijn. Dit doet echter aan het wezenlijke kenmerk van het modern-dynamisch cultuurpatroon, de bereidheid veranderingen te overwegen, niets af.

Hoewel in zijn oorsprong ouder, begint het modern-dynamisch cultuurpatroon eerst in de 18de eeuw geleidelijk ingang te vinden in brede lagen van onze samenleving. Eerst ontwikkelt het moderne patroon zich bij de hogere standen, daarna dringt het geleidelijk ook tot de lagere standen door. Het proces van de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon en de ondergang van het traditionalistische cultuurpatroon is ook thans nog steeds gaande.

Het moderne cultuurpatroon kwam in de plattelandssamenleving in het algemeen eerst betrekkelijk laat tot ontplooiing. Men dient dit niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats toe te schrijven aan het geografische isolement van het

platteland (8). Daar waar reeds van oudsher een betrekkelijk welvarende, zelfstandige boerenstand bestond, zoals bijv. in Noord-Groningen, komt ook het moderne cultuurpatroon vaak relatief vroeg (9). Reeds aan het eind van de 18de eeuw zijn in het genoemde gebied duidelijke symptomen van verandering merkbaar. Dat het grootste deel van het platteland en in Nederland met name de oostelijke en zuidelijke zandgronden, eerst betrekkelijk laat duidelijk symptomen van de moderne geestesgesteldheid gaan vertonen, moet men waarschijnlijk vooral toeschrijven aan het feit, dat de kleine boeren op de zandgronden, in het geheel van onze samenleving, een betrekkelijk lage plaats op de maatschappelijke ladder innamen en – evenals de lagere lagen van de stedelijke samenleving – pas met het moderne cultuurpatroon in wezenlijke aanraking kwamen, toen dit bij de hogere lagen reeds gemeengoed was.
Onderzoekingen van de Afdeling Sociologie en Sociografie (10) hebben duidelijk aangetoond, dat het proces van overgang van het traditionalistische denken naar het modern-dynamische cultuurpatroon een der verschijnselen is, die in belangrijke mate de huidige plattelandssamenleving haar kleur verleent. In onze plattelandsdorpen komen boeren in allerlei schakeringen van traditionalistisch tot werkelijk dynamisch naast elkaar voor en als gevolg daarvan valt een grote divergentie in het handelen van de boeren op allerlei levensterreinen te constateren. De uitersten op het continuum zijn welhaast elkaars antipoden. Men leze bijv. de schetsen, die Benvenuti (11) in zijn dissertatie geeft van enkele moderne boeren enerzijds en enkele traditionalistische anderzijds. Niet overal zijn de verhoudingen gelijk. Hier overweegt nog in vrij sterke mate het traditionalistische patroon, elders het moderne (12).
Het feit van de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon en de geleidelijke ondergang van het traditionalistische patroon leidt reeds op zichzelf tot onzekerheid en spanningen in de plattelandssamenleving. In het begin van de ontwikkeling is vooral de man die naar het moderne neigt, in een onzekere positie. Hij is degene die afwijkt, de minderheid. Met allerlei middelen, die de sociale controle ten dienste staan, spot, verdachtmaking, mijding, en zelfs fysieke dwang, tracht men de nieuwlichter van de dwalingen zijn weegs te doen terugkomen. Vaak zal deze zich afvragen, of hij wel op de juiste weg is.
Heeft eenmaal het modern-dynamische cultuurpatroon zich in belangrijke mate verspreid, zodat het min of meer maatgevend is geworden, dan zijn het de achterblijvers, de nog-traditionelen, die zich onzeker gaan voelen. Zij merken, dat zij achter blijven, maar zijn niet in staat de werkelijke reden hiervan te doorgronden, juist omdat zij nog in de traditionalistische mentaliteit zijn blijven steken; zij menen door de bekende wegen te blijven volgen zeker te zijn geen fouten te maken. Voor hun niet te maskeren achterblijven geven zij de schuld aan ieder en alles wat zich daarvoor aanbiedt, aan de regering, aan de vakbonden, aan het Landbouwschap, aan de internationale trusts, aan tegenspoeden van natuurlijke aard of wat dan ook. Niet zelden voelen zij zich zodanig gefrustreerd, dat zij onzettelijk zich voor invloeden van buitenaf afsluiten en zich keren tegen alles wat als drager van het nieuwe kan worden beschouwd.

De weerstand van het traditionalisme wordt steeds zwakker, maar is toch nog geenszins verdwenen. Het is begrijpelijk; het wordt gesteund door een cultuurgeschiedenis van eeuwen. Vrijwel heel de oude boerenwijsheid, zoals deze in gezegden, spreekwoorden en andere elementen van volkscultuur is vastgelegd, ademt de geest van een vast traditionalisme en dit verdwijnt niet in enkele tientallen jaren. Enige jaren geleden bleek ons bij een onderzoek (13), dat van de Nederlandse boeren ongeveer één derde regelmatig contact heeft met de landbouwvoorlichtingsdienst, één derde een onregelmatig contact en één derde geen contact. Men mag wel aannemen, dat zeker het derde gedeelte, dat geen contact had met de voorlichtingsdienst, in het algemeen nog sterk in het traditionalisme was geworteld, terwijl men van de rest zeker niet kon zeggen, dat zij deze mentaliteit grondig hadden afgezworen. Er vindt echter, voor zover dit valt na te gaan, een snelle verschuiving plaats.

Zo ligt dus in de geestesgesteldheid, die in toenemende mate kenmerkend wordt voor onze plattelandsbevolking een wezenlijke oorzaak van de veranderingen, die op het platteland plaats vinden. Zoals hiervoor echter reeds werd opgemerkt, kan evenwel uit de toenemende bereidheid maatschappelijk veranderingen positief te benaderen, niet zonder meer worden afgeleid welke wijzigingen in dit opzicht in feite op zullen treden. Dit is behalve van de bereidheid veranderingen te overwegen afhankelijk van het concrete 'aanbod' van nieuwe geestesinhouden en gedragsvormen, die aan de betreffende bevolkingsgroep worden gedaan en van de keuze die ze uit dit 'aanbod' maakt. Wat de oorsprong van het 'aanbod' betreft, voor een deel is dit van interne aard, d.w.z. er komen uit de groep in kwestie zelf nieuwe denkbeelden en gedragsvormen naar voren, die al dan niet aanslaan en in het eerste geval leiden tot sociale veranderingen. Voor het overgrote gedeelte echter komt het 'aanbod' van buiten en het is vooral de aard van dit aanbod en de mate van bereidheid het te aanvaarden, die bepalen in welke richting het doen en laten van de betreffende groep zich wijzigt.

En hiermee komen we dan aan de tweede essentiële oorzaak van de wijzigingen van het leven van de plattelandsbevolking, zoals wij die thans voor ons zien.

DE STEDELIJKE SAMENLEVING ALS NORM

Het is niet meer nodig hier nog eens in den brede uiteen te zetten, hoe de plattelandsbevolking in steeds toenemende mate in open verbinding kwam met het gehele nationale leven. De rol, die in deze het moderne verkeer, het onderwijs, pers, radio en televisie hebben gespeeld èn in nog steeds sterkere mate spelen, is bekend genoeg. Deze integratie van het platteland in het leven van het land als geheel betekende in de eerste plaats een vergaande intensivering van het contact met het geestelijke en materiële leven van de stad. Dat in het onderlinge contact de stad zo sterk domineert is niet in de laatste plaats toe te schrijven aan de enorme verschuivingen die zich in de aantalsverhouding tussen stads- en plattelandsbevolking en tussen agrarische en niet-agrarische bevolking hebben voorgedaan. Ongeveer een eeuw geleden be-

stond de Nederlandse beroepsbevolking nog voor de helft uit in de landbouw werkzamen (14), thans is het percentage agrariërs gedaald tot naar schatting ongeveer 12 %. In 1899 herbergden de gemeenten met minder dan 10 000 inwoners in Nederland nog meer dan de helft van de bevolking, in 1960 minder dan een kwart (15). Een eeuw geleden was in Nederland het platteland normaal, de stad abnormaal, thans is het omgekeerde het geval.

Dit leidde er toe, dat er voor de plattelander niet alleen een steeds stijgend 'aanbod' is ontstaan van nieuwe denkbeelden en nieuwe gedragsvormen met een stedelijk stempel, maar ook dat men in steeds toenemende mate bereid is dit aanbod te aanvaarden. Anders gezegd, steeds meer is het stedelijke normatief geworden voor de plattelandsbevolking. Nog niet zo lang geleden bijv. had het platteland zijn eigen opvattingen over hetgeen men als een redelijk levenspeil beschouwde. Men stelde er zich tevreden met een lager peil van materiële, sociale en culturele verzorging. Het platteland was zichzelf genoeg. Natuurlijk oefende hetgeen er in de stad gebeurde vanuit de verte wel enige invloed uit, maar een maatstaf voor eigen leven ontleende men aan het leven van de stedeling niet. Nu is de stad voor het platteland de 'reference group' geworden, de groep, waarnaar men kijkt, waarmee men zich vergelijkt, die in belangrijke mate de normen stelt, waarnaar men eigen leven zou willen inrichten.

Het in toenemende mate aanvaarden van het stedelijke als norm voor eigen leven is van verstrekkende betekenis voor de ontwikkeling van het platteland. *Veel van hetgeen tal van plattelanders zelf op het ogenblik onplezierig, ja onaanvaardbaar vinden in de ontwikkeling van het plattelandsleven brengen zij onbewust zelf teweeg door te stellen, dat hun een levenspeil en een levenswijze toekomen, die, zoal niet gelijk, dan toch in ieder geval redelijk vergelijkbaar zijn met die van de stedeling.*

Zeer concreet doet het aanvaarden van het stedelijke als norm zich voor in de sedert het eind van de tweede wereldoorlog als sociaal-politieke doelstelling aanvaarde wens om de lonen van de landarbeiders op hetzelfde niveau te brengen en te houden als dat van de arbeiders in de niet-agrarische bedrijfstakken. Hoe deze gelijkschakeling van de landarbeiderslonen met de stedelijke lonen, als gevolg van de wijze van berekening van de kostprijzen voor het garantiebeleid, doorwerkte in de beloning van de arbeid van de boer, is bekend. Deze gang van zaken is in belangrijke mate verantwoordelijk voor een keten van verschijnselen, die het gehele leven ten plattelande grondig beïnvloeden. De verhoging van de lonen en de daarmee gepaard gaande hogere eisen, die de boeren stelden aan de beloning van eigen arbeid, stimuleerden de snelle ontwikkeling van de mechanisatie van de landbouw in de naoorlogse jaren, die nog steeds doorgaat en waarvan het einde voorlopig nog niet is te zien. De mechanisatie werkte – samen met andere oorzaken – weer de grote trek van de landarbeiders in de hand. De wens van de boer en zijn medewerkende gezinsleden om in arbeidsinkomsten niet bij de landarbeider en bij andere arbeiders achter te blijven leidde tot een eveneens zeer snel verminderen van het aantal medewerkende kinderen. De derde fase in deze ontwikkeling van

het verminderen van het aantal werkzamen in de landbouw, nl. het verdwijnen van exploitanten van bedrijven, die te klein zijn om zelfs bij een minimale arbeidsbezetting een voldoende arbeidsinkomen op te leveren, is nog slechts in het begin. Berekeningen van het L.E.I. tonen aan dat het aantal nog beschikbare opvolgers in verschillende gebieden reeds zo gering is geworden, dat in de komende tientallen jaren het aantal bedrijven zeer snel zal moeten teruglopen (16). Bij de kleinste bedrijven is een vermindering van het aantal echter reeds zeer duidelijk merkbaar.

GEVOLGEN IN DE DORPSSAMENLEVING

Deze vermindering van het aantal werkzamen in de landbouw leidt tot een achteruitgang van de bevolking in die dorpen, die niet door de ontwikkeling van industrie ter plaatse of door forensisme nieuwe bestaansmogelijkheden krijgen. Vooral op de kleigebieden in het noorden en het zuidwesten, maar – zij het minder algemeen – ook in andere delen van het land krijgt men te maken met het probleem van de kwijnende kleine dorpen.
Dit probleem wordt verergerd, omdat de geschetste ontwikkeling ook zijn repercussies heeft op de verzorgende bevolking van het dorp. De behoefte om zoveel mogelijk het levenspeil en de levensstijl van de stad te benaderen heeft ten gevolge, dat het platteland voortdurend zijn eisen hoger stelt wat betreft de aard en de verscheidenheid van de goederen en diensten die men van de verzorgende bevolking en de verzorgende organen vraagt. Men wenst winkels met een grote diversiteit van artikelen en met grotere keus in hetzelfde artikel, men wenst ontspanning en vermaak op een zelfde niveau als de stedeling (17) en men wenst onderwijs voor zijn kinderen van dezelfde kwaliteit. Dit betekent dat veel van de verzorging die men verlangt door het dorp niet meer kan worden gegeven. De betere verkeersmogelijkheden bieden een gemakkelijke oplossing. Met eigen auto of met de bus kan men zonder moeite de nabij gelegen stad bereiken om te vinden wat men wenst. De verzorging uitgaande van het dorp geraakt daardoor in een vicieuze cirkel. Omdat men niet in voldoende mate kan bieden wat de bevolking wenst, trekt deze naar het grotere centrum. Daardoor wordt de kring van klanten en belangstellenden voor de plaatselijke voorzieningen geringer en de mogelijkheid om aan de bestaande verlangens te voldoen neemt daardoor nog verder af. Wat de professionele verzorgers betreft wordt de situatie nog verergerd, doordat ook hun personeel hogere lonen vraagt en zij ook zelf menen op een hogere beloning aanspraak te kunnen maken. Dit valt in het algemeen gesproken alleen te realiseren als hun afzet toeneemt, maar zowel door de daling van de bevolking als door de trek van het vroegere klanten naar de stad neemt deze eerder af dan toe. Het gevolg is dat op de kleine dorpen steeds meer verzorgers verdwijnen en een algemeen proces van aftakeling inzet. Ook de verzorging op niet-commerciële grondslag, zoals deze met name door het verenigingsleven werd geboden lijdt onder deze ontwikkeling. Steeds meer verenigingen vooral op sociaal-cultureel gebied (18) komen in moeilijke omstandigheden en zijn veelal gedwongen hun werkzaamheden te staken. Het is begrijpelijk

dat deze situatie in vele gevallen bij de dorpsbevolking een zeker defaitisme t.a.v. de toekomst van eigen woonplaats oproept. Dit is natuurlijk voor deze toekomst niet bevorderlijk en geeft de ontwikkeling gedeeltelijk het karakter van een 'self-fulfilling prophecy' (19).

VERSNELDE SOCIALE VERANDERINGEN

Hier zij volstaan met het opsommen van enkele van de voornaamste aspecten van de grote veranderingen die op het platteland plaats vinden en die zo langzamerhand wel algemeen bekend zijn. Het zou mogelijk zijn de lijst van veranderingen nog ver door te zetten. Steeds echter zal men weer stuiten op de twee fundamentele oorzaken die hiervoor werden genoemd, de verandering van het cultuurpatroon van de landelijke bevolking en het aanvaarden van het stedelijke als norm. De invloed van deze beide verschijnselen op de plattelandssamenleving is te groter, omdat ook buiten het platteland de maatschappij in steeds sterker beweging komt. Het 'aanbod' van sociale veranderingen wordt daardoor steeds omvangrijker en steeds intensiever.

De veranderingen zijn vooral sinds de oorlog met een razend tempo opgetreden en als vanzelfsprekend komt de vraag op, waartoe dit alles zal leiden. In de eerste plaats dient dan te worden opgemerkt, dat veel van de veranderingen, die wij nu constateren nog maar een begin vormen van hetgeen ons te wachten staat. Zou het mogelijk zijn de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon nu te stoppen en de beïnvloeding van het platteland door de stad vast te houden op het huidige niveau, reeds dan zouden nog diepgaande veranderingen zijn te verwachten, omdat het platteland aan de huidige stand van zaken in dit opzicht nog zeer onvoldoende is aangepast. Maar er is geen stilstand, integendeel. De intensiteit van het contact met de stad, de openheid van de verbindingen met de Nederlandse samenleving in het algemeen – en met het buitenland – zal nog aanzienlijk toenemen.

De intensivering van het contact met de stad zal er op zichzelf reeds toe bijdragen, dat de verschuiving van het traditionalistische cultuurpatroon naar het moderne cultuurpatroon zich verder zal voortzetten. Een belangrijke invloed mag men in dit opzicht ook verwachten van de verdere ontwikkeling van het voortgezet onderwijs. De gegevens, welke bij de landbouwinventarisatie 1955 over het door de boeren en aanstaande boeren ontvangen landbouwonderwijs zijn verzameld, hebben duidelijk aangetoond hoe groot het verschil is, dat er in dit opzicht bestaat tussen de oudere en de jongere generatie (20). Het grote effect van het landbouwonderwijs op onze boerenstand moet eigenlijk nog komen. Maar naast het landbouwonderwijs dient het voortgezet onderwijs in het algemeen te worden genoemd. De opvallend sterke toeneming van het aantal kinderen, dat voortgezet onderwijs geniet, die na de oorlog in Nederland valt te constateren, heeft zich niet tot de steden en industriële centra beperkt. Integendeel, de achterstand, die het platteland van oudsher in dit opzicht kenmerkte wordt meer en meer ingehaald. Men mag dan ook wel aannemen, dat in de toekomst, veel meer nog dan nu, het Nederlandse platteland

en de Nederlandse landbouw zullen worden beheerst door mensen met een modern cultuurpatroon.

DE MODERNE BOER

Door allerlei onderzoekingen heeft deze figuur van de modern-dynamische boer zo langzamerhand gestalte gekregen (21). Het is geen onplezierige figuur; hij voldoet in het algemeen aan de eisen die wij in deze tijd aan onze medemensen menen te mogen stellen. Hij is een man, die in zijn bedrijfsvoering probeert er uit te halen wat er in zit en onder overigens dezelfde omstandigheden produceert hij per jaar dan ook aanzienlijk meer dan de traditionalistische boer. Als boer houdt hij zeker van zijn bedrijf en misschien werkt hij er zelfs met meer plezier dan de traditionalistische boer, niet in de laatste plaats, omdat hij resultaat van zijn werk ziet. In tegenstelling tot de laatste is voor hem het boer-zijn echter niet iets vanzelfsprekends. Zou hij voor zijn zoon geen behoorlijke toekomst in het boerenbedrijf zien, dan zou hij het natuurlijk vinden, dat deze iets anders zou kiezen. Hij is een man, die niet zoals de traditionele boer zich, wat zijn belangstelling betreft, beperkt tot de kleine levenskring, waarin hij dagelijks werkt. Hij is geïnteresseerd in de grote wereld en weet wat daarin omgaat. Hij neemt er actief in deel en bepaalt zijn standpunt t.a.v. de problemen, die daar spelen. Hij is dan in het algemeen ook geïnteresseerd in de politiek. Als kerkelijk mens is hij een actief lid van zijn kerk en geen sleurlid, zoals vele van de traditionalistische boeren. Hij is in hoge mate geïnteresseerd in onderwijs en voorlichting en volgt de onderwijsresultaten van zijn kinderen met grote belangstelling. Hij is actief in het verenigingsleven met inbegrip van de coöperaties en vervult daar naar verhouding veel bestuursfuncties. Ondanks zijn veel hogere economische prestaties weet hij veel meer vrije tijd te scheppen dan zijn traditionele collega. Hij gaat veel mee op excursie, houdt veelal regelmatig vakantie en ontvangt gasten bij zich thuis. Hij zal steeds open staan voor veranderingen.

Het voorgaande betekent in feite, dat het platteland van de toekomst geen toestand van rust meer zal kennen, maar eeuwig in beweging zal zijn. De in voortdurend contact met de buitenwereld levende boer van de toekomst zal zich steeds onder de invloed bevinden van de prikkel, die zal uitgaan van de voortgaande stijging van het levenspeil in de niet-agrarische wereld. Dit betekent een voortdurend streven naar een verhoging van de produktie per man, naar meer mechanisatie, meer rationalisatie en steeds minder arbeidskrachten. Dit betekent ook een steeds hogere gemiddelde bedrijfsgrootte al dient hierbij te worden opgemerkt, dat in de toekomst evenmin als in het heden de grootte van het bedrijf zich altijd zal behoeven uit te drukken in het aantal bewerkte ha. Dat gemiddeld echter het aantal ha per bedrijf zal toenemen en wel aanzienlijk, lijdt nauwelijks twijfel. In de jaren na 1950 is het gemiddelde arbeidsaanbod in de landbouw in Nederland per jaar met ongeveer 2 % gedaald (22) en de veronderstelling, dat over 25 jaar de agrarische bevolking nog slechts de helft van het huidige aantal zal bedragen is geenszins onwaarschijnlijk.

HET NIEUWE PLATTELAND

Hoewel men mag verwachten, dat de ontwikkeling achter de feitelijke behoeften zal aanhinken kan men aannemen, dat het plattelandscultuurlandschap grondig zal veranderen. Talloze boerderijen zullen verdwijnen al zullen misschien vele als tweede woning voor een stedeling een schijnbestaan voortzetten. De behoefte aan ruilverkaveling zal steeds sterker worden en tot steeds radicaler ingrepen moeten leiden. Vele kleine dorpen zullen verdwijnen en slechts indien men tijdig tot concentratie komt zal in de zuiver agrarische gebieden voor een beperkt aantal dorpen van behoorlijke grootte een levenskans blijven bestaan.

In grote delen van het land zal de menging van agrarische en niet-agrarische bevolking een nog veel grotere omvang aannemen dan deze nu al heeft en de boer daar zal moeten zorgen, dat hij samen met de nieuwe plattelanders optrekt, wil hij niet in de hoek gedrukt worden en zonder invloed blijven op de gang van zaken in zijn dorp. Trouwens ook in het land als geheel zal de agrarische bevolking, die, zoals gezegd, binnen niet al te lange tijd vermoedelijk niet veel meer zal bedragen dan ongeveer 5 % van de totale beroepsbevolking, zich in de samenleving slechts kunnen handhaven als zij zich niet isoleert maar met andere groepen volledig samenwerkt en via die groepen haar invloed doet gelden (23). Van typische landelijke zeden en gewoonten zal weinig overblijven. Men zal een boerengezin nauwelijks nog kunnen onderscheiden van een stedelijk middenstandsgezin, zoals ook nu trouwens reeds vaak het geval is.

Er kan niet genoeg de nadruk op worden gelegd, dat, zoals ook reeds werd opgemerkt, een stabilisatie in de toekomst niet meer valt te zien. Het enige onveranderlijke in de toekomst zal de verandering zijn. Zoals o.a. ook door Mendras (24) is opgemerkt valt dit voor een groot deel van de agrarische bevolking nog moeilijk werkelijk te begrijpen. Veel boeren zien wel in, dat er iets moet veranderen in hun bedrijf, dat zij moeten moderniseren. Maar vaak zien zij dit nog als iets, dat als het eenmaal is voltooid, weer een periode van rust zal inluiden. Het behoeft na het voorgaande nauwelijks gezegd, dat deze voorstelling onjuist is. De toekomst is geen helling, die men op moet om een hoger gelegen plateau te bereiken, waar men weer op vlakke grond wandelt, maar zal een voortdurend stijgen zijn.

Het volgt uit deze conclusie als het ware vanzelf, dat elke planning van een plattelandsontwikkeling er op gericht moet zijn omstandigheden te scheppen, die de mogelijkheid voor een voortdurend verdere ontwikkeling open laten. Zo zal men, om een voorbeeld te noemen, bij de ruilverkaveling, meer nog dan in het verleden, door de aard van verkaveling en ontsluiting dienen te vermijden, dat een bepaalde bedrijfsgroottestructuur – zij het dan misschien een verbeterde structuur – min of meer wordt gefixeerd. Het streven zal er op gericht moeten zijn een basisverkaveling te scheppen, zoals bijv. in de IJsselmeerpolders gebeurt, die ook een zeer radicale wijziging van de groottestructuur in de toekomst zonder grote bezwaren toelaat. Ook bij de planning van de

toekomstige ontwikkeling van onze dorpen – eventueel dus ook van hun verdwijning – zal men rekening moeten houden met de mogelijkheid dat het uiterlijk van het huidige platteland tot onherkenbaar toe zal veranderen en met name van de huidige nederzettingsstructuur op den duur soms heel weinig zal overblijven. Of men in Noord-Groningen, waar men de eer voor zich op kan eisen voor het eerst voor een geheel gebied een dorpenplan te hebben gemaakt, hiermee reeds voldoende rekening heeft gehouden valt te betwijfelen (25).

Meer nog dan het scheppen van ruimtelijke vormen, die alle mogelijkheden openlaten is het van belang te bevorderen, dat het platteland in de toekomst wordt bevolkt met mensen, die, zoveel als het kan, voorbereid zijn op alle mogelijke ontwikkelingen. Van de boer als bedrijfshoofd zal in de toekomst enorm veel worden gevraagd. Daarnaast echter zal hij in de grotere samenleving een mens moeten zijn, die volledig mee kan doen. Hij zal kennis hebben van hetgeen in de buitenwereld omgaat en de interesse moeten hebben om daarover mee te praten. Vraagt zijn bedrijf van hem reeds een goede ontwikkeling, de positie die hij in de samenleving zal moeten innemen vraagt dat misschien nog meer. Men moet dan ook ten zeerste betwijfelen of de lagere landbouwschool voor onze toekomstige boeren nog wel in aanmerking komt. U.L.O. of driejarige H.B.S. – of wat Minister Cals daarvoor in de plaats zal stellen – met een daarop volgende Middelbare Landbouwschool lijkt wel het minste, waarmee de boer van de toekomst het leven in moet gaan.

Zo gaan wij naar een geheel ander platteland dan wij in het verleden kenden. Een beeld van deze toekomst – ook al zal dit op het oude land voorlopig nog wel geen navolging vinden – levert ons Zuidelijk Flevoland, zoals dat thans gepland is. Enkele grote dorpen met dorpsgebieden, die 20 maal groter zijn dan vele in de kleigebieden van Friesland en Groningen. Grote bedrijven op rationeel gevormde kavels, voor een belangrijk gedeelte op zo'n afstand van het dorp dat deze redelijkerwijs slechts met gemotoriseerd verkeer kan worden overbrugd. Vergaande mechanisering van de bedrijfsvoering met een arbeidsgebruik per ha dat belangrijk beneden het in Nederland op het ogenblik nog gebruikelijke ligt (26). Hoe de dorpssamenleving in dit gebied zal functioneren heeft dr. Constandse in zijn dissertatie: 'Het dorp in de IJsselmeerpolders' uiteengezet (27). Uitgangspunt is hierbij geweest dat de plattelander wat zijn sociale, culturele en materiële verzorging betreft in wezen dezelfde eisen zal stellen als de stedeling.

Misschien zal men de vraag stellen of het platteland van de toekomst, zoals het hier in grote trekken werd geschilderd, nog werkelijk een platteland is, of het niet zoveel van hetgeen voor het platteland als essentieel moet worden beschouwd heeft verloren, dat het onjuist zou zijn het nog als zodanig aan te duiden. Dat veel verloren zal gaan en voor een groot deel al verloren is, dat eens als kenmerkend voor het platteland moest worden beschouwd lijdt geen twijfel en dat veel hiervan als waardevol moet worden beschouwd al evenmin. Er zijn echter belangrijke redenen toch het toekomstbeeld, zoals dit hier werd

gegeven, als platteland te blijven aanduiden of het in ieder geval als een duidelijk van de stad te onderscheiden samenlevingstype aan te merken. Hoewel het nergens uitdrukkelijk werd vermeld zal het de lezer niet zijn ontgaan, dat in het voorgaande impliciet is uitgegaan van de veronderstelling dat de landbouw van de toekomst zal blijven gekenmerkt door een bedrijfsvorm, waarbij de arbeidskracht voor het bedrijf in hoofdzaak wordt geleverd door het bedrijfshoofd en zijn gezinsleden, d.w.z. dat het normale bedrijfstype het gezinsbedrijf of het bedrijf met enkele gehuurde arbeidskrachten zal zijn. Zolang dit het geval is, zal het platteland, zelfs daar waar een aanzienlijk aantal forenzen zich onder de agrarische bevolking zal mengen, een sociale en economische structuur behouden, die aanzienlijk van die van de steden en industriegebieden afwijkt. Zolang deze bedrijfsvorm in de landbouw blijft overheersen zal vermoedelijk het voortbestaan van in vergelijking met de steden kleine bevolkingscentra – dus dorpen – welhaast onvermijdelijk zijn – men zie hierover ook de dissertatie van Constandse – waardoor het verschil met de samenlevingsvormen, waarin de agrarische bedrijfstak geen rol speelt, nog wordt geaccentueerd.

NAAR EEN INDUSTRIEEL-AGRARISCHE BEDRIJFSVORM?

Hier doemt echter de vraag op, of dit inderdaad zo zal zijn. Op het eerste oog lijkt deze vraag nauwelijks gerechtvaardigd. Al tientallen jaren lang vertoont de agrarische bedrijfstak een ontwikkeling die in dit opzicht geheel tegen die van de niet-agrarische bedrijfstakken ingaat. Steeds meer zijn in de landbouw de gezinsarbeidskrachten gaan overwegen. Het lijkt wel waarschijnlijk, dat voorlopig de ontwikkeling in deze richting zich nog zal voortzetten. Er vallen echter enkele symptomen te bespeuren in binnen- en buitenland die wijzen op een mogelijke verandering, die zou kunnen optreden. In enkele takken van agrarische produktie begint zich een bedrijfsvorm te ontwikkelen, die met het agrarische gezinsbedrijf weinig of niets meer te maken heeft en in feite volkomen overeenkomt met de kapitalistische onderneming zoals die in de industrie is gegroeid. Bekend is het voorbeeld van de slachtkuikenproduktie. Daar is het al zo ver, dat dit bedrijfstype het pleit lijkt te gaan winnen. In Engeland o.a. is ook de produktie van eieren reeds in belangrijke mate in grote ondernemingen georganiseerd. Kortgeleden kon men verhalen horen over plannen van een vleeswarenfabriek om op grote schaal in eigen bedrijf met de produktie van varkens te beginnen. Naar verluidt zijn er plannen van een viertal boeren om 4 bedrijven in Oostelijk Flevoland te combineren tot één gezamenlijk bedrijf van 200 à 300 ha (28). In het Oldambt zou een aantal boeren van plan zijn gezamenlijk een veehouderij te gaan exploiteren. Ook al is dit laatste plan misschien uit nood geboren, het wijst er op, dat men denkt over bedrijfsvormen, die vroeger in de landbouw feitelijk onbekend waren. Zeer recent is de mededeling, dat in Zuid-Holland twee melkinrichtingen met het plan rondlopen om eigen bedrijven te stichten met respectievelijk 1000 en 3000 koeien (29). Bijzondere aandacht verdient wel de ontwikkeling in de

tuinbouw. Reeds bij oppervlakkige waarneming valt het op, dat in de laatste jaren in het westen van het land een aanzienlijk aantal zeer grote glastuinbouwbedrijven is gesticht. Het zijn ondernemingen, waarin voor tonnen is geïnvesteerd en waar de tuinbouw op volkomen industriële schaal wordt gedreven. Moeten wij deze verschijnselen zien als een aanduiding, dat in de nabije toekomst het agrarisch bedrijf zich meer en meer zal gaan bewegen in de richting van de grote onderneming, zich richtende op de massavoortbrenging van landbouwprodukten? Het ogenblik is zeker nog niet gekomen om de ondergang van het agrarische gezinsbedrijf aan te kondigen. Het zou echter evenzeer onjuist zijn om aan te nemen, dat de toekomst van ons landbouwbedrijf zeker die van het gezinsbedrijf zou zijn.
Het gezinsbedrijf vormt de grondslag van de gedachten over de landbouwpolitiek in de E.E.G. en vooral in Duitsland waar men met de collectivisering van de landbouw in Oost-Duitsland is geconfronteerd, heeft men zijn best gedaan om aan te tonen, dat het gezinsbedrijf tegen het grote bedrijf is opgewassen. Of de bewijsvoering deugdelijk is? Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat als bijv. Von Blanckenburg schrijft: 'Der bäuerliche Familienbetrieb ist dem landwirtschaftlichen Groszbetrieb in der ökonomischen Leistung nicht unterlegen, obgleich der letztere gewisse Vorzüge in der Ausnutzung der Technik hat' (30), de wens de vader der gedachte is (31). De weinig imponerende resultaten van de landbouw in de Sowjet-Unie mogen hier niet als maatstaf gelden. Wie bijv. in de recente studie van Chombart de Lauwe (32) over de Russische landbouw leest hoe primitief, traditionalistisch, onwetend en ongedisciplineerd de kolchoze-boer dikwijls nog steeds is en hoe de organisatorische en administratieve tekortkomingen van de leiding van de kolchozen soms aan het ongelooflijke grenzen, zal zich er niet over verbazen, dat de produktie per man in de Russische landbouw slechts een fractie is van bijv. die in Nederland. Een goed vergelijkingsobject bieden alleen werkelijk omvangrijke exploitaties, waaraan arbeidskrachten en leiding in volle vrijheid hun medewerking geven en waarbij zowel in technisch als in bedrijfseconomisch opzicht volkomen profijt wordt getrokken van de mogelijkheden welke de moderne wetenschap biedt. Dergelijke vergelijkingsobjecten zijn in West-Europa, wat de normale akkerbouw en veeteelt betreft, nog moeilijk te vinden en dit is één der redenen, waarom het niet gemakkelijk is om, in het bijzonder wat het gewone boerenbedrijf betreft, een uitspraak te doen aangaande zijn concurrentie-mogelijkheden met een zich eventueel ontwikkelende kapitalistische grote onderneming in de agrarische produktie. De beste vergelijkingsmogelijkheid – althans wat de akkerbouw betreft – levert misschien nog de staats-exploitatie op grote schaal die in ons land aan de overdracht van gronden aan particulieren in de IJsselmeerpolders voorafgaat, al gaat om verschillende voor de hand liggende redenen ook in dit geval de vergelijking nog enigszins mank (33). De resultaten van de voorlopige staatsexploitatie zijn nog nooit systematisch met het oog op een dergelijke vergelijking bestudeerd. Wie echter de gegevens kent omtrent de ontwikkeling van het arbeidsgebruik per ha in de voorlopige staats-exploitatie, daarbij

rekening houdende met andere kostenvoordelen, welke deze exploitatie in het groot medebrengt, voelt enige twijfel in zich opkomen t.a.v. de concurrentiemogelijkheden van het gezinsbedrijf in de akkerbouw. Zeker is wel, dat de kwalen, die de landbouw in de Sowjet-Unie op een zo laag niveau houden, blijkens de ervaring in de IJsselmeerpolders niet inherent zijn aan het grote bedrijf als zodanig.

Het belangrijkste argument van degenen, die het werkelijke grootbedrijf in de landbouw geen kans geven, heeft altijd gelegen in de onmogelijkheid om op het grote bedrijf het vee die zorg en aandacht te geven zonder welke het niet zou kunnen gedijen. Ook hier weer schijnt de weinig rooskleurige ontwikkeling van de veeteelt in de Sowjet-Unie een duidelijk bewijs te leveren. Maar ook in dit opzicht lijkt het Russische voorbeeld als argument een twijfelachtige waarde te hebben. Het is immers juist in enkele takken van dierlijke produktie, dat de grote onderneming in de westerse wereld het sterkst is ontwikkeld. Men onderschat m.i. in agrarische kringen dikwijls nog de mogelijkheden, die specialisatie, arbeidsverdeling en systematische wetenschappelijke controle bieden voor het vervangen van liefde voor het bedrijf, persoonlijke toewijding en 'Fingerspitzengefühl', die de sterke kant van de gewone boer vormen.

Het zou ons te ver voeren hier verder in te gaan op alle aspecten van de economische mogelijkheden van de grote onderneming in de landbouw. Het voorgaande zij echter voldoende om te onderstrepen dat men met de mogelijkheid van het sterk opdringen van de grote onderneming in de agrarische produktie serieus rekening dient te houden; men zal er verstandig aan doen de ontwikkeling op dit gebied op de voet te volgen. De gang van zaken in Amerika, waar in bepaalde gebieden, bijv. in Californië, de grote onderneming in de landbouw reeds een zeer grote plaats inneemt, is een reden te meer om aan dit verschijnsel grote aandacht te schenken (34).

SOCIAAL-ECONOMISCHE CONSEQUENTIES

Men ontkomt moeilijk aan de neiging zich in de eventuele voor- en nadelen van een dergelijke ontwikkeling te verdiepen, ook al verlaat men daarmee natuurlijk ten dele het terrein van de wetenschap. Zeker is wel, dat men bij de beantwoording van de vraag dienaangaande niet alleen de economische doelmatigheid als uitgangspunt kan nemen, maar ook de sociale en culturele consequenties onder ogen zal moeten zien. Zou de grote onderneming in de landbouw in de toekomst steeds meer gaan overheersen, dan dient men aan te nemen, dat dit zal leiden tot het verdwijnen van de plattelandssamenleving als een naar structuur en functie van de stedelijke samenleving nog duidelijk onderscheiden type. Van degenen, die de leiding zouden hebben van een grote onderneming in de landbouw en van hun staffunctionarissen kan men niet verwachten, dat zij op het platteland verspreid of zelfs maar in echte plattelandsdorpen zullen wonen, evenmin als dit thans bijv. het geval is met het overgrote gedeelte van de staffunctionarissen van de Directie van de

Wieringermeer. Het lagere personeel zal zich, wat de verhouding tot het hogere personeel en de leiding betreft niet onderscheiden van de arbeiders in niet-agrarische bedrijven. Voorzover ze niet tot de gespecialiseerde arbeidskrachten behoren zullen zij vermoedelijk afwisselend in agrarische bedrijven en andere bedrijven werken, al naar het hun het voordeligste uitkomt. Een dergelijke toestand bestaat thans reeds in belangrijke mate t.a.v. de arbeiders in de tuinbouw in het westen van het land (35). Behalve voor een enkeling, die met de bewaking is belast, bestaat voor hen ook niet meer de noodzaak om op het land te wonen. De verwevenheid van bestaan en leven van de landarbeiders met het land, de boerderijen en de boeren van het dorp waar zij wonen en hun sterke emotionele betrokkenheid hierop, die thans nog kenmerkend is voor onze landarbeidersgroep, zou verdwijnen.
Wellicht zouden velen van de ondernemers, de hogere functionarissen en de arbeidskrachten in het grote agrarische bedrijf, evenals vele werkzamen in andere bedrijven, er de voorkeur aan geven 'buiten' te wonen. Maar 'buiten wonen' betekent niet plattelander zijn. Het buiten wonen is enerzijds een verlengstuk van het wonen in de stad, anderzijds een zich afzetten tegen bepaalde aspecten van de stad, maar steeds is het in wezen direct op het leven in de stad betrokken (36). Nu is het dorp op het vernieuwde platteland, zoals wij ons dat moeten voorstellen, bepaald iets anders dan het dorp op het oude traditionele platteland. Maar het zal toch in verschillende opzichten blijven afwijken van de stad, de villawijk en de forenzenplaats. De ook na eventuele schaalvergroting nog altijd geringe omvang van het dorp, vergeleken met de stad, het overwegen van één bedrijfstak – de landbouw – en daardoor de sterke geestelijke gerichtheid van de gehele samenleving op deze bedrijfstak, het overwegen van het kleine bedrijf en de alleen daardoor reeds sterk van die van de stad afwijkende sociale structuur, de grote mate van overzichtelijkheid, die ook op het vernieuwde platteland de samenleving zal behouden, dit zijn slechts enkele van de voornaamste kenmerken, die ook het dorp op het vernieuwde platteland zijn eigen bijzondere karakter zouden geven. Dit alles zou gedoemd zijn te verdwijnen als in de agrarische produktie de grote onderneming de overhand zou krijgen.
Het valt moeilijk te ontkennen, dat aan een dergelijke ontwikkeling belangrijke nadelen zouden zijn verbonden. Ook al is men overtuigd, dat voor een waarderen van de zedelijke en maatschappelijke waarden van het platteland boven die van de stad en omgekeerd geen enkel steekhoudend argument bestaat, dan nog kan men het bestaan van beide naast elkaar als een groot voordeel zien. Naast een grote massa indifferenten zal er een aantal mensen zijn voor wie het leven op het platteland de vervulling van hun diepste wensen betekent, evenals er anderen zullen zijn, die slechts in de stad gelukkig kunnen zijn. Sommigen zullen er verre de voorkeur aan geven te werken als zelfstandige of als arbeider op een klein bedrijf als het boerenbedrijf, anderen bevinden zich wel in het grote bedrijf. Het is van grote waarde, dat er keuzemogelijkheden open blijven. Maar bovendien zal het voor hem, die zich in de stad in het algemeen thuis voelt een verademing kunnen zijn een tijd op het platte-

land te verblijven, terwijl anderzijds een goede plattelander op een bepaald ogenblik een grote behoefte kan voelen zich eens in de stad onder te dompelen. Juist door hun tegenstelling vervullen stad en land voor elkaar een recreatieve, een werkelijk ontspannende functie. Deze ontspanning zal de stedeling niet of slechts ten dele vinden in het forenzendorp of het bungalowkamp zonder meer. In dit zich ontspannen spelen ook de andere samenleving en de andere mens, die het platteland kenmerken, een rol, ook al voelt de stedeling die misschien slechts op de achtergrond.

Het zij herhaald, dat men de betekenis van de symtomen van een ontwikkeling van het grote bedrijf niet lichtvaardig moet voorbijgaan met de gedachte, dat het zo'n vaart wel niet zal lopen. Natuurlijk zal niet binnen luttele jaren het vertrouwde boerenbedrijf van ons platteland worden weggevaagd. Maar reeds lang voor dit het geval zou zijn, zou een toenemende groei van de grote onderneming in de landbouw een verlammende invloed uitoefenen op de boerenbevolking op de gezinsbedrijven. De boerenbevolking zou haar spankracht verliezen en te gemakkelijker een prooi worden van de ontwikkeling van de grote onderneming. Reeds nu twijfelen vele boeren aan de toekomst van hun beroep, maar hoe zou het dan worden? Kortgeleden kon men het bericht lezen (37), dat in Zwitserland plannen bestaan voor de oprichting van een enorme onderneming, die binnen zeer korte tijd de volledige voorziening van dit land met eieren en slachtpluimvee voor zijn rekening zou kunnen nemen. Men stelle zich eens voor dat één of enkele van dergelijke bedrijven in ons land zouden worden opgericht en de kippenhouderij op onze boerenbedrijven de nek om zouden draaien. Dat niet alleen voor talloze boeren het bestaan onmogelijk zou worden, maar dat nog veel meer van hen het vertrouwen in de toekomst zouden verliezen, lijkt me nauwelijks voor twijfel vatbaar.

Misschien zullen sommigen van oordeel zijn, dat het weinig zin heeft ons erg druk te maken over het al dan niet aanvaardbaar zijn uit sociale overwegingen van een ontwikkeling van de grote onderneming in de landbouw. Komt deze, zo zou men kunnen redeneren, dan is dit een onvermijdelijke ontwikkeling en ieder verzet er tegen alleen maar reactionair. Hiervoor werd betoogd dat de ontwikkeling naar een vernieuwd platteland en een modern gezinsbedrijf inderdaad als onvermijdelijk moet worden beschouwd. De wezenlijke oorzaken, die hieraan ten grondslag liggen, de modernisering van het cultuurpatroon van de landelijke bevolking en het doorbreken van het isolement met zijn nasleep zijn niet meer ongedaan te maken niet in de laatste plaats, omdat in wezen niemand ze weer ongedaan *wil* maken.

Met de eventuele ontwikkeling van de grote onderneming in de landbouw ligt het, wat dat betreft, anders. Hier gaat het in eerste instantie slechts om de wens van enkelingen om op een bepaalde wijze hun economisch voordeel te zoeken, niet om een diepgaande geestelijke verandering en een wezenlijke wijziging van het wereldbeeld van een brede laag van de bevolking. Ook macro-economisch ligt de zaak aanzienlijk verschillend. Kortgeleden maakte de agrarische bevolking nog ongeveer 20 % van de beroepsbevolking uit, nu

misschien nog 12 %. Zoals reeds werd opgemerkt, lijkt het zeer waarschijnlijk, dat in de naaste toekomst, ook bij handhaving van het gezinsbedrijf als grondslag van ons agrarisch bestel, een vermindering van het aantal werkzamen in de landbouw tot 5 %, of misschien zelfs minder, van de totale beroepsbevolking zal optreden. Nemen we aan, dat in de toekomst, zoals nu ook zo ongeveer het geval is het percentage, dat het agrarisch inkomen uitmaakt van het nationale inkomen ongeveer gelijk is aan het percentage, dat de agrarische beroepsbevolking uitmaakt van de totale beroepsbevolking, dan zou de agrarische produktie dus ook niet meer dan 5 % van het nationale inkomen eisen. Dit is, vergeleken met de huidige situatie, een zeer grote daling en men kan er op rekenen, dat overheid en consument druk zullen uitoefenen om deze daling ook inderdaad te bereiken. Maar als dit niveau éénmaal bereikt is? Dan zou men door de agrarische produktie in grote ondernemingen te organiseren de kostprijzen misschien nog wel verder kunnen verlagen, maar, gezien met betrekking tot het totaal nationaal inkomen, zou het effect hiervan gering zijn. Stel bijv., dat hierdoor een verdere kostprijsverlaging met 20 % optrad, dan zou dit slechts betekenen, dat het aandeel, dat de agrarische produktie zou opeisen het nationale inkomen zou dalen van bijv. 5 tot 4 %. Men kan zich moeilijk voorstellen, dat overheid en consument hierin zó sterk geïnteresseerd zouden zijn, dat van die zijde een onweerstaanbare druk tot een ontwikkeling in die richting zou uitgaan. Zowel economisch als sociaal gedraagt dus een eventuele ontwikkeling van de landbouw in de richting van de grote onderneming een veel minder onvermijdelijk karakter dan de thans gaande zijnde ontwikkeling van een vernieuwd platteland.

BESLUIT

In het voorgaande zal men misschien de suggestie beluisteren, dat indien men dit zou willen, door direct ingrijpen van de overheid een dreigende overheersing van de grote onderneming in de agrarische produktie misschien wel zou zijn te keren. Theoretisch is dat vermoedelijk ook wel zo. Men zal zich er echter voor moeten hoeden zonder meer de conclusie te trekken, dat dit dan ook maar moet gebeuren. In de eerste plaats dient men zich er van bewust te zijn, dat de nationale overheid onder de huidige omstandigheden nauwelijks meer de mogelijkheid heeft hier vergaand regelend op te treden. Op zijn minst zou dit in E.E.G.-verband dienen te gebeuren. Ondanks de reeds genoemde voorkeur, die in de E.E.G. bestaat voor het gezinsbedrijf, zal het zeker niet gemakkelijk zijn de in de Gemeenschap verbonden — en nog te verbinden — landen een consequente politiek in dit opzicht te doen aanvaarden. Afgezien van de technische moeilijkheden, die de constructie en de uitvoering van een dergelijk beleid zouden opleveren, valt te verwachten, dat van veel kanten hiertegen principiële bezwaren zouden rijzen. Hoewel ik persoonlijk grote bezwaren zie in de ontwikkeling van de grote onderneming in de agrarische produktie, lijkt mij een ingewikkeld stelsel van geboden en verboden om dit bedrijfstype te weren, weinig aantrekkelijk, o.a. omdat dit welhaast zeker ook voor een ontwikkeling van het gezinsbedrijf zelf een

hindernis zou zijn. Bovendien is het twijfelachtig, of men met een dergelijk stelsel op den duur de grote onderneming zou kunnen blijven keren als er op lange termijn een grote marge zou blijven bestaan tussen de gemiddelde kostprijzen van het gezinsbedrijf en de kostprijzen, die in de grote onderneming bereikbaar zouden zijn. Anderzijds dient men zich wel te realiseren, dat het voor de grote onderneming slechts aantrekkelijk is zich op de agrarische produktie te werpen, *als* er een aanzienlijk verschil is tussen haar mogelijke kostprijzen en die van het gezinsbedrijf, of wanneer ze door onvolkomenheden in produktie en afzet van het gezinsbedrijf er technische voordelen in ziet de agrarische produktie ter hand te nemen. Op het ogenblik bestaat deze aantrekkelijkheid voor de grote onderneming in vele opzichten zeker, terwijl de sociale situatie ten plattelande de concurrentiemogelijkheden van het gezinsbedrijf verzwakt. Zouden echter nu reeds op een vernieuwd platteland de gezinsbedrijven presteren, wat in de toekomst mogelijk moet worden geacht, dan zou deze aantrekkelijkheid aanzienlijk geringer zijn en misschien zelfs niet bestaan.

Zo gaat het hier tenslotte grotendeels om een race met de tijd. Als men de ontwikkeling van de agrarische produktie in de richting van de grote onderneming wil keren, dan zal dit slechts mogelijk zijn, als de beweging tot vernieuwing van het platteland, die thans gaande is, zoveel mogelijk wordt bevorderd en versneld. Slechts een boerenstand, die werkt op bedrijven, die wat de externe produktieomstandigheden betreft, aan de moderne eisen zoveel mogelijk zijn aangepast, die door ontwikkeling en algemene geesteshouding in staat is deze bedrijven op de meest doelmatige wijze te exploiteren en die kan leven op een platteland, dat zijn bewoners een sociale, culturele en economische verzorging kan aanbieden, die zich redelijkerwijze met die in de stad laat vergelijken, zal in staat zijn met kans op succes de strijd tegen de grote onderneming aan te binden. In deze strijd is de hulp van de overheid onontbeerlijk. In een enkel geval zal deze hulp misschien wel eens moeten bestaan in een directe bescherming van het gezinsbedrijf. In de allereerste plaats echter zal de overheid, veel krachtiger dan nu reeds geschiedt, er toe moeten bijdragen, dat de geestelijke en materiële grondslagen van het gezinsbedrijf worden vernieuwd en versterkt en dat het platteland een nieuwe levensvatbaarheid krijgt.

Ik eindig daarom met een schijnbare paradox: de ontwikkeling van het platteland naar nieuwe vormen zal zoveel mogelijk moeten worden versneld, willen wij voorkomen, dat deze ontwikkeling ons uit de hand loopt.

AANTEKENINGEN

1 J. HUIZINGA, In de schaduwen van morgen, tweede druk, 1935, blz. 1.
2 Dr. N. H. H. ADDENS, Over de beroepskeuze van boeren-jongeren op de zandgronden van Noord-Brabant en Limburg. Ministerie van Landbouw en Visserij, z.j.; dezelfde, Over de beroepskeuze van kinderen van grotere boeren en van landarbeiders in Friesland en Groningen. Ministerie van Landbouw en Visserij, 1961.
3 P. VON BLANCKENBURG, Einführung in die Agrarsoziologie, 1962.

4 E. W. HOFSTEE, Sociological Conditions for Economic Development in Agriculture. Voordracht voor het congres van de 'International Association of Agricultural Economists' te Cuernavaca (Mexico), 1961 (ter perse).

5 Een voorbeeld van het laatste wordt beschreven door L. W. Moss en S. C. Cappanari. A Sociological and Anthropological Investigation of an Italian Rural Community, Bijdrage voor het Fourth World Congress of Sociology, Stresa 1959 (stencil).

6 Zie over de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon o.a.: E. W. HOFSTEE, 'De groei van de Nederlandse bevolking' in: Drift en Koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland, blz. 13—84, 1962.

7 Buiten zijn eigen omgeving mist echter de traditionale mens deze zekerheid van handelen meestal. Zie hierover: E. W. HOFSTEE, 'Rural Social Organization', *Sociologia Ruralis*, Vol. I, no. 2, 1960, blz. 105—117.

8 Vanzelfsprekend is het hier slechts mogelijk zeer globaal aan te duiden hoe het moderne cultuurpatroon onder de agrarische bevolking zich heeft ontwikkeld. In wezen gaat het hier om een zeer ingewikkeld proces, waarbij allerlei verschijnselen met elkaar in voortdurende wisselwerking staan. Zo remt een geografisch isolement niet alleen de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon, maar ontbreekt anderzijds, zolang het traditionalistische cultuurpatroon blijft voortbestaan, de wens om het geografische isolement te doorbreken. Enerzijds is armoede een gevolg van het bestaan van het traditionalistische cultuurpatroon, anderzijds belemmert armoede de doorbreking van het oude cultuurpatroon. Hoezeer echter de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon afhankelijk is van de sociale positie van de betreffende bevolkingsgroep illustreert de gang van zaken in Noord-Groningen, waar — globaal gesproken — de landarbeiders bijna een eeuw later dan de boeren het moderne cultuurpatroon accepteerden.

9 E. W. HOFSTEE, Het Oldambt, Deel I, Vormende krachten, 1937.

10 Zie o.a. B. BENVENUTI, Farming in Cultural Change, 1961; A. W. VAN DEN BAN, Enkele kenmerken en eigenschappen van vooruitstrevende boeren, deel I 1956 en deel II, 1958; A. J. WICHERS, De beoefening van de bloemisterij en groenteteelt in Beesd, 1957; E. ABMA, Boer en coöperatie in Nederland, deel I, 1956 en deel II, 1958 en verder de thans in bewerking zijnde onderzoekingen van R. BERGSMA en A. W. VAN DEN BAN.

11 op. cit.

12 Zie de onder (10) genoemde, binnenkort te verschijnen studie van A. W. VAN DEN BAN over de landbouwvoorlichting.

13 E. W. HOFSTEE, Rural Life and Rural Welfare, 1957, blz. 299—300.

14 Zie o.a. L.E.I., Landbouwcijfers 1960, blz. 20.

15 C.B.S. Statistisch Zakboek, 1961, blz. 7.

16 Zie verschillende van de rapporten en nota's van de afdeling Streekonderzoek van het L.E.I. uit de laatste jaren o.a. nota no. 160, Linde Zuid, sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied in het zuidoosten van Friesland, 1961.

17 H. D. DE VRIES REILINGH, Onderzoek regionale culturele situatie in de provincie Noord-Holland, Prins Bernhard Fonds, 1956.

18 Zie hierover o.a. ook: Bedreigd bestaan, de sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen, 1959.

19 Onder een 'self-fulfilling prophecy' — de term stamt van de Amerikaanse socioloog Merton — pleegt men te verstaan een ontwikkeling die geheel of gedeeltelijk ontstaat, doordat de betreffende bevolkingsgroep, om welke reden dan ook, de overtuiging heeft, dat een dergelijke ontwikkeling door omstandigheden buiten haar wil onvermijdelijk is en als gevolg daarvan door haar houding en handelen deze ontwikkeling in de hand werkt, terwijl deze in wezen misschien geenszins zo onvermijdelijk is als men aanneemt.

20 A. W. VAN DEN BAN, Boer en Landbouwonderwijs, 1957.

21 Zie o.a. de onder (10) genoemde literatuur.

22 Van 1959 tot 1961 daalde de arbeidsbezetting in de landbouw in manjaren van 533.000 tot 425.000. Zie C.B.S. Maandschrift, februari 1960 en maart 1962.
23 Zie hierover ook E. W. HOFSTEE, 'Welke plaats zal de boer — sociaal gezien — straks innemen in het totale Nederlandse bestel?', *Doelmatige Veevoeding*, Jubileumnummer, 1962.
24 Bijdrage tot het Fourth World Congress of Sociology. De bijdrage van Mendras is niet afgedrukt of op andere wijze vermenigvuldigd, maar is besproken in E. W. HOFSTEE, Agriculture and Rural Life in an Industrializing Society, Transactions of the Fourth World Congress of Sociology, 1959, blz. 13—28.
25 Een onderzoek naar de spreiding van de bevolking en de voorzieningen in Noord-Groningen, Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1962. Over de vraag wat de toekomst is van de kleine dorpen, lopen overigens de meningen nog uiteen o.a. t.a.v. mogelijkheden welke door industrie en andere nieuwe bestaansbronnen direct en indirect aan deze dorpen zullen worden geboden. Zie o.a. J. J. KALMA, Dorpen willen leven, 1960; H. KÖTTER, Landbevölkerung im sozialen Wandel, 1958; TH. QUENÉ, 'Reconstructie van het platteland', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 1958; A. J. VOORTMAN, 'Ontwikkeling en toepassing van een methodiek ter afleiding van patronen van verzorgende centra', I en II, *Tijdschr. v. Economische en Sociale Geografie*, dec. 1961 en jan. 1962.
26 Zie over arbeidsgebruik en bedrijfsgrootten in Oostelijk Flevoland: A. J. LOUWES en J. DE VEER, De toekomstige economische mogelijkheden voor akkerbouwbedrijven van verschillende grootte bij verschillende zwaarten van de grond in de IJsselmeerpolders, Bedrijfseconomische Mededelingen L.E.I., no. 42, 1962.
27 A. K. CONSTANDSE, Het dorp in de IJsselmeerpolders, 1960.
28 Zie hierover G. G. JONKHANS en R. JONKHANS, 'Aanpassen in nieuwe stijl', Kern en Keur, maart 1962, blz. 18.
29 *Landbouwdocumentatie*, 1962, no. 20, blz. 636.
30 VON BLANCKENBURG, op. cit.
31 Vooral Prof. Dr. H. PRIEBE heeft zich in tal van geschriften bezig gehouden met de vraag van de economische prestatiemogelijkheden van het gezinsbedrijf. Men zie o.a. zijn recente geschrift, Neuzeitliche Familienbetriebe, Forschungsstelle für bäuerliche Familienwirtschaft e.v., z.j. Hoe belangrijk en interessant het materiaal ook is, dat PRIEBE hier bijeenbrengt, een bewijs dat het gezinsbedrijf zich tegen de grote onderneming in de agrarische produktie zou kunnen handhaven levert hij allerminst. De conclusie: 'Die wirtschaftliche Wettbewerbsfähigkeit bäuerlicher Familienbetriebe ist durch die Ergebnisse erwiesen' (zie blz. 81) is dan ook op zijn minst voorbarig. Wel blijkt uit zijn gegevens opnieuw, hoe uiterst belangrijk voor het economisch resultaat van de gezinsbedrijven het ontwikkelingspeil van de boer en verder ook de externe produktieomstandigheden zijn.
32 JEAN CHOMBART DE LAUWE, Les paysans soviétiques. 1961.
33 De vergelijking met de resultaten in de IJsselmeerpolder wordt o.a. bemoeilijkt, doordat de daar werkzame arbeiders afwisselend in de ontginning en in de exploitatie werkzaam zijn.
34 Mededeling van Prof. G. SIMPSON in een lezing: 'The Decline of Rural Life in the United States', gehouden 5 april 1962 in Wageningen.
35 S. VAN VEEN en M. A. J. VISSER, De tuinarbeiders in Nederland. L.E.I., 1959.
36 Zie Nederlands Instituut voor Motivation en Marketing Research. Het forenzenkamperen, Eerste Oriëntatie. 1961. (Dit onderzoek werd verricht voor de Rijksdienst voor het Nationale Plan en is *niet* in de handel verkrijgbaar).
37 *Landbouwdocumentatie*, 1962, no. 19, blz. 604.